Yusuf Akçura

ŞARK MESELESİNE DAİR
VE
ESKİ "ŞÛRÂY-I ÜMMET"TE ÇIKAN MAKĀLELERİMDEN

Hazırlayan
Erol Kılınç

ÖTÜKEN

YUSUF AKÇURA; 2 Aralık 1876'da Moskova'nın doğusundaki Ulyanovsk'ta (eski adıyla Simbir) dünyaya geldi. Kazan'a göç etmiş Kırım Türkleri'nden aristokrat bir ailenin mensubu idi. Babası çuha fabrikası sahibi fabrikatör Hasan Bey, annesi Yunusoğulları'ndan Bibi Kamer Banu Hanım idi. 2 yaşında iken babasını kaybetti ve annesi ile birlikte yedi yaşına gelmeden İstanbul'a göç ettiler. Annesi, İstanbul'da Dağıstanlı Osman Bey ile evlendi. Kuleli Askeri Lisesi'nde öğrenim gördükten sonra 1895 yılında Harbiye Mektebi'ne girdi. Okulun 2. sınıfında iken Türkçülük hareketlerine katılmaktan dolayı 45 gün ceza aldı. Erkân-ı Harbiye sınıfına ayrıldıktan sonra askeri mahkeme tarafından müebbet olarak Fizan'a sürgün edildi ve askerlikten uzaklaştırıldı. Fizan'a sürgün edilen diğer 83 kişi ile beraber 1899'da Trablusgarp'a ulaştı. Onları Fizan'a gönderecek yol parası bulunamadığından Trablusgarp'ta hapsedildiler. İttihat ve Terakki Partisi'nin girişimleri sonucu bir süre sonra şehir içinde serbest dolaşma izni aldı ve kendisine bazı resmi görevler verildi. Aynı yıl, kendisiyle birlikte sürgün edilmiş olan Ahmet Ferit Bey (Tek) ile Fransa'ya kaçtı. Paris'te üç yıl Siyasal Bilgiler Okulu'na devam etti. Türkçülük fikirleri hayatının bu döneminde olgunlaştı. Akçura, Essai sur l'histoire des institutions du Sultanat ottoman (Osmanlı Saltanatı Kurumları Tarihi Üzerine Deneme) adlı tezini vererek okuldan, üçüncülükle mezun oldu.

1903 yılında, İstanbul'a dönmesi yasak olduğu için amcasının yanına Kazan'a gitti ve dört yıl kaldı. Tarih, coğrafya ve Osmanlı Türk Edebiyatı öğretmenliği yaptı. Ahmet Rıza'nın çıkardığı *Şuray-ı Ümmet* ve *Meşveret* gazetelerinde imzasız yazıları yayımlandı. Kazan'da iken yazdığı ve onu Türk siyasî hayatında meşhur eden *Üç Tarzı Siyaset* isimli dizi makalesi 1904 yılında Mısır'da yayımlanan "Türk" adlı gazetede çıktı. Türkçülük akımının manifestosu olarak kabul edilen bu 32 sayfalık makalesinde Akçura, Osmanlı İmparatorluğu'nun tekrar eski gücüne kavuşabilmesi için devletin resmî olarak benimseyebileceği muhtemel üç ana düşünceyi (Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük) tetkik etti. Akçura, İstanbul'a geldiği 1908'e kadar Kazan'da siyasî ve kültürel faaliyetlerde bulundu. Türkçülük fikrini yaymak üzere "Kazan Muhbiri" adlı bir gazete çıkardı. Gaspıralı İsmail Bey, Alimerdan

Bey, Abdürreşit Kadı İbrahimof gibi Türkçülerle birlikte 1905'te "Rusya Müslümanları İttifakı" adında bir parti kurdu. Kuzey Türkleri bu parti sayesinde ilk kez Rus meclisi Duma'ya temsilci gönderdi. Akçura, seçimler bitene kadar siyasî propaganda yapmaması için hapiste tutuldu. 1907'de bu meclisin dağıtılması, Rusya'daki kaotik ortamı daha da belirsizleştirmiş ve Türklerin faaliyetleri ciddî anlamda sekteye uğramıştır. Tutuklanmak için arandığı sırada, Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve Akçura Rusya'daki işlerini tasfiye edip 1908 Ekim'inde İstanbul'a gelmiştir.

İstanbul'a geldikten sonra Darülfünun'da ve Mülkiye Mektebi'nde tarih dersleri verdi. Bütün ısrarlara rağmen İttihat ve Terakki Partisi'ne girmedi. 25 Aralık 1908'de İstanbul'da, Ahmet Mithat, Emrullah Efendi, Necip Asım, Bursalı Fuat Raif, Feylesof Rıza Teyfik ve Ahmet Ferit (Tek) ile birlikte Türk Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı. Bu derneğin kapatılmasından sonra, 18 Ağustos 1911'de *Türk Yurdu Derneği* kuruldu. Mehmet Emin (Yurdakul), Ahmet Hikmet, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali Bey, Doktor Akil Muhtar Bey ile birlikte Yusuf Akçura da kurucular arasında yer aldı ve derneğin yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisini 17 yıl boyunca idare etti. Ayrıca 1912'de faaliyete başlayan *Türk Ocağı*'nın kuruluşunda da aktif rol aldı.

Yusuf Akçura, Rusya'daki Türklerin haklarını korumak için de siyasî organizasyonlar tertipledi. "Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti" adlı örgüt, 1916'da kuruldu. Çeşitli Avrupa ülkelerinde Rusya'daki Türklerin haklarını dile getiren konferanslar verdi. 1918 yılında Rusya'daki Türk esirleri kurtarmak için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) temsilcisi olarak Rusya'ya gitti ve bir yıl kaldı.

1919 yılında yurda döndüğünde arkadaşı Ahmet Ferit (Tek) Bey'in kurduğu siyasî bir parti olan *Milli Türk Fırkası*'na katıldı. Aynı yılın sonunda İngilizler tarafından tutuklandı. 1920'de hapisten çıkınca Ahmet Ferit Bey'in eşi Müfide Ferit'in kız kardeşi Selma Hanım ile evlendi ve Milli Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçti. Hariciye Vekâleti'nde (Dışişleri Bakanlığı) Genel Müdür olarak görev yaptı. 1923 yılında İstanbul mebusu seçilerek meclise girdi. 1925 yılında Ankara Hukuk Mektebi'nde siyasî tarih dersleri vermeye başladı. 1931 yılında *Türk Tarih Kurumu*'nun kuruluşunda görevlendirildi ve ertesi yıl kurumun

başına getirildi. 1. Türk Tarih Kongresi'ni yönetti. 1933 Üniversite Reformu'ndan sonra İstanbul Üniversitesi'nde Siyasî Tarih profesörü oldu.

Yusuf Akçura, Kars milletvekili iken 11 Mart 1935'te geçirdiği kalp krizi sonucunda İstanbul'da vefat etti; Edirnekapı Şehitliği'ne defnedildi.

Eserleri: *Ulûm ve Tarih* (Kazan 1906), *Üç Haziran Vak'a-yi Müessifesi* (Orenburg 1907), *Osmanlı Saltanatı Müessesatının Tarihine Ait Bir Tecrübe* (İstanbul 1909), *Üç Tarz-ı Siyaset* (İstanbul 1912), *Eski Şûrâ-yı Ümmette Çıkan Makalelerimden* (İstanbul 1913), *Mevkûfiyet Hatıraları* (Kazan 1907, İstanbul 1914), *Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanların Şimdiki Vaziyetleri ve Emelleri* (İstanbul 1914), *Şark Meselesine Ait Tarihî Notlar* (İstanbul 1920), *Muasır Avrupa'da Siyasî ve İçtimaî Fikirler ve Fikir Cereyanları* (İstanbul 1923), *Siyaset ve İktisat* (İstanbul 1924), *Tarih-i Siyasî Dersleri I-IV* (İstanbul 1927-1935), *Türk Yılı* (İstanbul 1928), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri* (İstanbul 1940), *Tâ Kendim -Yahut Defter-i A'mâlim-* (İstanbul 1944).

İçindekiler

Şark Meselesine Dair

Sunuş 13

Şark Mes'elesi

1. Şark Mes'elesinin Târifleri 17
2- Şark Mes'elesinin Muhtelif Safhaları 27
3- Avrupa Devletlerinin Şark Siyasetlerine Dâir 42
4- Avrupa Devletlerinin Şark Siyasetlerine Dâir (Ma'bad [Devam]) 50
5- Devlet-i Osmaniyye'nin Siyaset-i Hâriciyyesine Dâir Mütâlaat 72

Eski "Şûrây-ı Ümmet"te Çıkan Makālelerimden

Başlangıç 89
Kader... 90
Glohofski'nin Nutku Üzerine Mütalaa 95
Bir Tavsiye 105
Şark Mes'elesine Dâir 109
Nur ve Zulmet 125
Rusya İhtilaline Dâir 130

Şark Mes'elesine Dair

Sunuş

Bu küçük çaplı kitap büyük çaplı bir târih şuurunun son derece başarılı ve eğitici bir özünden ibarettir. Yeni nesillerin özellikle siyasette nasıl çuvalladıklarını gördükçe, bu tarz eserlere kıymet verilmemesinden ve bu tarz eserlerinin sayıca artmamasından kaynaklanan bir şuursuzluğun ve cehaletin içine gömüldüğümüzü görüyor ve kendi derdimize yine için için ağlıyoruz. Akçura'nın bu eserini, bu acımızı hafifletecek ve hiç değilse bundan böyle târih şuurumuzu canlandırmaya bir vesile olur düşüncesiyle yeni harflere aktararak okuyucuya sunmak istedik. Metin aynen verilmiş, bizim açıklama ve notlarımız [S] köşeli parantez içinde küçük puntoyla; dipnotlarda ise aynı puntoyla belirtilmiş; notlara ilave ttiğimiz birkaç şey de (Haz. Notu) kısaltması konularak işaretlenmiştir. Köşeli parantez içleri yok sayılarak okunursa, orijinal metin okunmuş olur…

İlgilenenlere ve gençlere faydalı olmuşsak kendimizi bahtiyar sayarız.

E. Kılınç

Erkân-ı Harbiye Mektebi Külliyatı
Aded: 12

Mündericat:

Târih-i Siyasî Notları: Şark Mes'elesine Dâir

İstanbul Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası
15 Teşrîn-i Sânî 1336

{İstanbul
Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası
1336}

Şark Mes'elesi[1]

1. Şark Mes'elesinin Târifleri

Şark mes'elesi nedir?- Mesâil-i târihiyyenin [târihî mes'elelerin] mevzu'ları alelekser, hendese ve kimya kaziyyeleri gibi, kat'î ve sarih tarif edilmiş değildir. Târihî bir mevzu'u, muhtelif müverrihler, muhtelif zaman ve mekânda, muhtelif nukāt-ı nazardan [bakış açılarından] görerek, birkaç türlü târif ederler. Şark mes'elesi de, şimdiye kadar, yalnız bir türlü târif edilmiş değildir. Fakat bu türlü türlü târiflerin nukāt-ı esâsîyesinde müşâbehet [esas noktalarında benzerlik] vardır.

Fransız idâdîlerinde okutulan ders kitaplarından müverrih Seinyobus[2]'un târihinde Şark mes'elesi şöyle târif edilir:

---

[1] Şark mes'elesine dâir olup, memleketimizde çok münteşir [yaygın] ve bazıları Türkçeye mütercem [tercüme edilmiş] âtiyyüzzikr [aşağıda zikredilen] birkaç Fransızca kitabın mütalaası tavsiye olunur:
Driault, *La Qoestion d'Orient*.
E. Bourgeois, *Manuel historique de Politique Etrangere*.
R. Pinan, *L'Europe et l'Empire Ottoman*.
Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*.
A. Sorel, *Question d'Orient au XVIII*. s.

[2] Charles Seignobos (1854-1942), Fransız târihçisi. (Haz. Notu)

> "18. asırdan itibaren Rusya ve Avusturya devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu istila etmeye ve onun hıristiyan tebaasını kıyâm ettirmeye çalıştılar. Bu mesâî Fransa aleyhine açılan muharebelerle (İhtilal ve imparatorluk muharebeleri) inkıta'a uğradı. 1815'de Osmanlı İmparatorluğu hâlâ tamamiyet-i mülkiyesini muhâfaza ediyordu. *Lakin Rusya bu tamamiyeti tehdid ediyordu.* Rusya'nın bu tehdidi altında *Devlet-i Osmaniyye'nin ne olacağı bir mes'ele idi.* İşte bu mes'eleye bir zaman sonra isim takıldı, *Şark Mes'elesi* denildi." (Ch. Seignobos, *Cours de l'Histoire contemporaine,* p.245)

Bu târif Şark mes'elesinin en sarih, en basit ve en ma'ruf bir târifi addolunabilir.

Seinyobos Şark mes'elesinin mebde'ini [başlangıcını] 18. asr-ı miladîde gösteriyor; ve mes'eleye isim takılması keyfiyetinin daha muahhar [sonraları], 19. asırda vâki' olduğunu söylüyor. İsim takılmak hususundaki da'vası kābil-i i'tiraz olmayan bir hakikat-ı târihiyyedir [itirazı kābil olmayan bir tarihî hakikattir]; lakin Şark mes'elesinin vücudu, yani vekāyî-i târihiyyenin [tarihî olayların] bir Şark mes'elesi halinde tecellisi, daha doğrusu vekāyî-i târihiyyeyi tedkîk ve tasnif ile o vekāyi'den bir Şark mes'elesinin vücudunu istinbat [varlığını çıkarmak] cihetine gelince, müverrihlerin reyleri tehalüf eder [birbirine aykırılık gösterir].

Ezcümle **Sorel**[3]**,** *Şark Mes'elesi* ünvanlı kitabının mukaddimesine şöyle başlar:

> "Türkler, Avrupa'ya ayak bastığı andan itibaren bir Şark mes'elesi tekevvün etmiş [oluşmuş] oldu; ve *Rusya* Avrupaî bir devlet olur olmaz bu mes'eleyi kendi nefsine hall etmek davasına kalkıştı."

---

[3] Albert Sorel (1842-1906), Fransız târihçisi. [Haz.Notu]

Sorel bu suretle mes'elenin zamanda sahasını hayli genişletmiştir; Türkler Avrupa'ya ayak basar basmaz, yani 14. asır ortalarından itibaren Şark mes'elesi vardır, diyor. Zamanda fark olduğu gibi, Sorel'e göre, Şark mes'elesinin sahne-i vekāyi'i [vuku bulduğu sahne] de daha geniştir. Şark mes'elesinin aktörleri de Seinyobos'un dediği gibi yalnız Devlet-i Osmaniyye, Rusya, Avusturya ve Osmanlı reâyâsı değildir; Lehistan hatta İsveç bile sahneye dâhil olur.

Maamâfih Sorel'e göre de en mühim rolleri ifâ eden Türkiye ve Rusya'dır.

Borjuva'ya gelince, Şark mes'elesinin târihî ve coğrafî hududu daha ziyâde genişler: Onun nazarında Türklerin Avrupa'ya geçmesi, İstanbul'u zapt etmesi Şark mes'elesinin yalnız bir perdesidir. Borjuva'nın Şark mes'elesini nasıl izah ve beyan ettiğini kendi kitabından okuyalım:

> "Asya'dan gelen *barbar akvâmın* def' ve tard olundukları yahut Roma ve hıristiyan medeniyetini kabul ile onu neşretmek üzere tekrar Şarka döndükleri zamandan itibaren Eski Dünya için bir 'Şark mes'elesi mevcuttur.
>
> "Şark mes'elesi, kurûn-ı vustâ [orta çağ] cemiyetlerinin inkişâf-ı hâricîsinde esâsî [haricî gelişmelerinde esaslı] bir mes'ele idi. Şarlmani (742-814) İmparatorluğunda bir Şark Fransası vardır ki Frank Krallığına istinaden Rayn'ın öte tarafında Cermanya müşterek akvâmını temsil ve temdin eder [medenîleştirir]. Şarlmani ve haleflerinin 9. asırda Avarlar (Türk kavimlerinden) aleyhine seferleri Şark mes'elesinin bir safhasından ibârettir. 9. asır nihâyetlerinde Macarlar (yine Türk kavimlerinden) zuhur ederek hıristiyan âlemini tehdid ederler. Şarlmani'nin vârisleri ve Roma Papa'sının müttefikleri bulunan Alman imparatorları Macar istilasını tevkîf ile [durdurarak] şark hududunu tanzîm ve şarkta askerî müsta'mereler [koloniler] te'sis eylerler ki bunlar da Brandenburg Çiti (Marche) ve Avusturya (Ost-reich= Şark ülkesi)'dir; bu askerî uçlar Şarkın fethiyle muvazzaftır [görevlendiril-

miştir]. Hatta hıristiyan âleminim riyâseti yani imparatorluk, akvâm-ı hıristiyaniyye [Hıristiyan kavimleri] arasında bilhassa Şark mes'elesinin halline en ziyâde bezl-i gayret eden kavmin hakkı gibidir. Klovis ve Şarlmani'nin Frankları, sonra Almanlar...

"12. ve 14. asırda bu makām-ı şerefe istihkak [şeref makamına hak kazanma], İslav ırkı, alelhusus [bilhassa] Çehler tarafından iddia olunur.

"Çehler Frankların başladıkları işi devam ettirirler ve mükâfaten Lüksemburg sülale-i hükümdarîsiyle imparatorluğu kazanırlar: Bu da gösteriyor ki Şark mes'elesi Avrupa'nın dâhil ve hâriçteki mukadderâtını tayin ediyordu.

"Fransa kurûn-ı vustâda kazandığı imtiyazlı, şerefli vaziyeti, Şark mes'elesinin halline sarf ettiği mesâînin büyüklüğüne medyundur. Fransızlar Şarka Akdeniz vâsıtasıyla yol açmışlardı; Fransızlar Ehl-i Salîb muharebâtını [savaşlarını] sevk ve idâre ettiler. ilh....

"Şark mes'elesi, 15. asrın sonunda evvelce Avrupa'nın kendisinden olduğunu tanımaya tenezzül etmediği bir kavim tarafından yeni bir gayret ve himmetle ele alındı ki o kavim de Ruslardır.

"Moskova'nın binasından itibaren (8. asır) Rus kavminin bütün târihi ormanlarda, kara toprakta ve bozkırlarda yayılmaktan ibârettir; tûl [uzun] müddet Avrupalılara meçhul kalan bu târih, Şark mes'elesinin yeni bir safhasını ihzar etti [hazırladı]. Frankların Roma'dan aldıklarını, Ruslar Bizans'tan almışlardır. Rusların ilk medînesi, mukaddes şehirleri olan Kief, Bizans'ın bir nevi mahallesidir.

"Frankların garbdaki ve Rusların şarkındaki hayât-ı târihiyyeleri arasında bir nevi muvâzîlik ve teâkub [paralellik ve ardışıklık] vardır: Garbdakilerin şarkı istilaları tevakkuf ettiği [durduğu] zaman Ruslarınki başladı, ve Şark mes'elesi devam etti."

Görülüyor ki Borjuva, Şark mes'elesini zaman ve mekânda çok geniş tutmuştur. O, Şark mes'elesini, kurûn-

ı vustâ [orta çağ] ibtidasından itibâren hıristiyan akvâm ile gayr-ı hıristiyan (barbar) akvâmın müsâdemesi suretinde telakkî ediyor. Barbar akvâm tabirine Türkler de dâhildir. Fakat Borjuva'nın târifi içine müslüman akvâmın hıristiyan Avrupa ile muharebâtını pek idhal edemeyiz; çünkü ehl-i İslam ne tard olunan barbar akvâmdan sayılabilir, ne de Roma-hıristiyan medeniyetini tamamen kabul etmiştir. Çok uzaktan dolaştırılarak İslam medeniyeti, Roma hıristiyan medeniyetinin şuabâtından [şubelerinden] addedilebilir; fakat o takdirde iki din ve medeniyet müsademesinden ibâret olan Ehl-i Salîb seferleri çerçeveden hâriç kalır. Mes'eleyi bu kadar geniş kavrayan Borjuva da Şark mes'elesinin son devresinde Rus ile Türk'ü karşı karşıya bulunduruyor.

Şark mes'elesinin dâiresi Borjuva'nın çizdiği hudut dâhilinde kalmış değildir. Borjuva, ezmine-i kadîmede [kadîm zamanlarda], kurûn-ı ûlâ'da [antik çağda] Şark mes'elesini aramıyordu, Şark mes'elesinin köklerini bugünkü Avrupa'nın menşei olan kurûn-ı vustâ ibtidâlarına kadar götürüyordu. Fakat *Şark Mes'elesi* muharriri Edvar Driyo[4], Şark mes'elesinin mebde'ini hemen hemen Tûfân-ı Nûh'a kadar çıkarırsa da mes'elenin kurûn-ı ûlâsına [ilk çağlarına] o kadar ehemmiyet vermez.

Driyo'ya göre Şark mes'elesinin mâhiyeti ehl-i İslam ile gayr-ı müslimlerin kavgasıdır. Yani mes'eleyi bu kavgaya ircâ eder. Driyo'nun fikrini şöyle tabir edebilirim: Şark mes'elesi Sultan Mehmed'in İstanbul'a ayak basmasıyla değil, Nebî Muhammed'in dünyaya ayak basmasıyla hâdis olmuştur [ortaya çıkmıştır]. Bu cihetle Şark mes'elesi İslam mes'elesi demektir: *"İslam'ın Avrupa'da ve Asya'da ric'ati Şark mes'ele-*

[4] Edouard Driault (1864-1947), Fransız târihçi. Özellikle Napolyon'un tarihiyle ilgili eserler vermiştir ki bunlardan *Napolyon'un Şark Siyaseti* dilimize çevrilmiştir. (Haz. Notu)

sini tevlîd etti." Driyo'nun *Şark Mes'elesi* ünvanlı kitabının medhali Şark mes'elesinin târifidir. Orada deniliyor ki:

> "İskender-i Kebîr, garbı Akdeniz ve Sahra, şarkı İndüs (Sind) nehri olan bir memlekete yani Avrupa'nın Hindistan'a giden yoluna sâhip olmuştu. Ondan sonra Romalılar nâdiren Dicle nehrine yaklaşabildiler. İran vüs'at ve mevcudiyetini hıfz etti [korudu]. Daha sonra 7. ve 8. asırlarda Arap İmparatorluğu (daha doğrusu İslam İmparatorluğu) Akdeniz'den İndüs'e kadar tevessü' etti. Ve cenubundan biraz genişlemek üzere İskender-i Zülkarneyn'in imparatorluğuna tetâbuk etti [imparatorluğuyla örtüştü]. Daha sonra 12. asırdan 15.'ye kadar barbar istilaları Avrupa'ya ve Asya-yı garbîye [batı Asya'ya] yayılıp oturdu. Asya-yı garbî yine muhâceret-i akvâm [kavimler göçü] ile çalkandı. Çengiz ve Timur'un saltanatları Asya-yı suğrâdan [Küçük Asya'dan] Ganj'a kadar yayıldı. İstanbul, şarktan veya aksâ-yı şarktan [uzak doğudan] gelenlere mukābil Avrupa'nın son kalesi idi. Müstevlîlerin son bir dalgası onu da, hıristiyanlığın İslam'a karşı kurulmuş bu seddini de yıktı (1456)[5]... Devlet-i Osmaniyye dört asırdan fazla şarkî Avrupa ve garbî Asya'da Tuna'dan Acem Körfezine kadar hâkim kaldı. Lakin Osmanlı Türklerinin faaliyeti meftûh [fethedilmiş] ülkeye derin kökler salıvermemişti. 17. asırdan itibâren Devlet-i Osmaniyye zayıfladı, hudutları geriye çekildi; kurumuş bir meyve gibi usâresini kaybetti, buruştu. İslam'ın, Avrupa ve Asya'da ric'ati Şark mes'elesini tevlîd etti [doğurdu]. Şark mes'elesinin târihi, akvâm-ı İslamiyyeye komşu milletlerin, akvâm-ı İslamiyye zararına tekemmül ve terakkîleri [gelişmeleri ve ilerlemeleri] târihidir. Bu cihetle Şark mes'elesi *evsâf-ı diniyyeyi [dinî nitelikleri]* hâizdir."

Biraz aşağıda Şark mes'elesinin *evsâf-ı ırkiyyesi* [ırkî nitelikleri] gösterilmek üzere deniliyor ki:

---

[5] Metinde 1453 değil, l456 yazılıdır. (Haz. Notu)